

* पु क र ण ति त रे *

: म रा ठी वा इ: म या ती ल :

श ष्ट वि त्र ले ख न प रं प रा :

- प्रकरण तिसरे -
=====

मराठी वाङ्. मयातील शब्दचित्र लेखन परंपरा :-
=====

शब्दचित्र वा व्यक्तिचित्र हा वाङ्. मय प्रकार १८३२च्या आसपास मराठी वाङ्. मयामध्ये रूढ होताना दिसतो. जेष्ठ आणि श्रेष्ठ साहित्यिकांनी व्यक्तिचित्र हा वाङ्. मय प्रकार अल्पावधीतच मान्यतेप्रत नेला. या शब्दचित्रांच्या लेखन परंपरेतील कांही प्रमुख साहित्यिकांच्या कलाकृतीचा मागोवा घेताना पुढील लेखकांनी आपल्या निरीक्षण शक्तीतून विविध स्तरातील शब्दचित्रे वा व्यक्तिचित्रे मोठ्या प्रमाणात निर्माण केल्याचे दिसते.

व्यक्तिचित्र रेखाटण्याचा कलात्मक प्रयत्न वि. द. घाटगे यांनी केला. त्यांच्या "कांही म्हातारे व एक म्हातारी," "पांढरे केस हिरवी मने", व "विचार क्लिसते" आदी संग्रहातील व्यक्तिचित्रे स्वाभाविक, मार्मिक व कलात्मक वाटतात. शंकर त्रेव्या बिलीवाले, सयाजीराव गायकवाड इतिहास संशोधक, आर्जेचे मरण, कारकून ही त्यांची गाजलेली निर्मिती होय. रेखीव ठळकशीत व संयमीत शब्दांनी चितारलेली त्यांची व्यक्तिचित्रे सूक्ष्म व परिणामकारक अशी आहेत. त्यामध्ये आपले सहकारी, समाजसेवक व विविध क्षेत्रातील मान्यवर यांचा समावेश आहे.

समाज सम्मुख व सहृदयता संपन्न व्यक्तिमत्त्व असणा-या श्री. म. माटे यांनी "उपेक्षितांचे अंतरंग" व "माणूसकीचा गहिवर" उलघडून दाखविताना कात्क-याच्या घरी दिवस काटणारा अनाथ बन्सी, दरोडेबोर असून देखिल प्रामाणिक व ईश्वरनिष्ठ असा सध्या दिलाचा पि-यामंग, काव्यापाण्याच्या सजेवर गेल्या पतीची प्रतिका करणारी सावित्री, टोळ धाडीने उध्वस्त

झाल्या शिवाराकडे पाहून धायमोकलून रडणारा भिमा, गंजाच्या आहारी तातू काका, सौभाग्यवतीची पताका मिरविणारी सत्यंकाकू, तुदाम्याची आठवण देणारा राम भरोती, धनलोभासाठी पोटच्या पोरंंचा बळी देणारा मात्र रेनवेळी वास्तल्याच्या उमाळ्याने मरण पावलेला बहिरनाक, अशी ब्रह्म समाज जीवनातील विविध स्तरातील व्यक्तींची दुःखे वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आहेत. त्यामून सामाजिक सहानुभूतीची भावना दृगोचर होते.

कमलाबाई देशपांडे यांनी लिहिलेल्याकंही वृद्ध स्त्रिया व बालकांच्या "हंतरा निर्माल्य आणि चिमण्या" या शब्दचित्र संग्रहातून देवकाबाई, लाडू आत्या, बाया, भीमाकाका, माळीणबाई या दुर्दैवी स्त्रियांची तर गोदू, श्रीधर, मैनाराणी, तानू, चिमणा, चिमणी या बालकांच्या गोड बाललीलांची हृदयचित्रे रेखाळी आहेत. स्त्री सुलभ कोमलता व हळवारपणामुळे ती विशेष आकर्षक वाटतात.

अजाण अस्मा, धीट व बेडर प्रमोद, घटिंगणणात शिस्त अस्णारा चंदू, विलक्षण साम्य अस्णारे बोपिंद-गोपाळ, अशा विविध प्रकृतीच्या बालकांची मनोवेधक व शब्दचित्रे "गृहरत्ने" व "बळी गृहरत्ने" मधून गोपीनाथ तळवळकरांनी व शब्दबद्ध केली आहेत. महाराष्ट्राला परिचीत अस्णा-या आचार्य अत्रे, शिल्पकार करमरकर, संजीवनी मराठे, य.गो.जोशी, दुर्गा शोटे डॉ. भालेराव, कृष्णराव मराठे अनंत हरि म्हे, या सारख्या थोरामोठ्यांची सुरेख शब्दचित्रे "ऋणानुबंधी" मध्ये प्र.श्री.कोल्हटकर यांनी रेखाळी आहेत. तर दि.वा. दिवेकर यांनी आपल्या "स्वभावचित्रे" मधून लोकमान्य

टिळक, महात्मा गांधी, पंडीत नेहरू, डॉ. जयकर, तात्यासाहेब केळकर
शि. म. परांजपे, सरदार पटेल, राजगोपालचारी, विठ्ठलभाई पटेल,
सरोजिनी नायडू आदी राजकीय स्त्री पुस्तकांची व शब्दचित्रे सुबकपणे
संगठिली. त्यांच्या "अविस्मरणीय व्यक्तिचित्रे" या पुस्तकामध्ये
अपरिचीत व्यक्तींची चित्रे आढळतात.

आईच्या कडक कायद्याला बळी पडलेली डौली, स्वभावतःच
त्वच्छ संस्काराची आवड असणारी शांती, शिथिलेला मारायला म्हणून
काठी आणारा कृष्णा या बालकांच्या कल्प कुंचणेची जाणीव ताराबाई
सोडक यांच्या "बिचारी बालके" यामधून होते. ही त्यांची शब्दचित्रे
सहानुभूती निर्माण करतात. आपल्या सर्व संचारी लेखणीतून आचार्य अत्रे
यंमनी शब्दचित्रे रेखाटताना सामान्य, उपेक्षित व्यक्तीपासून ते महानविभूती
पर्यंत सर्वांना सारखाच न्याय दिला आहे.

कालपरत्वे शब्दचित्र वा व्यक्तिचित्र हा वाड्. मय प्रकार प्रगत होत
जाताना दिसतो. विविध कार्यक्षेत्रातील विविध व्यक्ती व मान्यवरांचा व
परिचय गुण ग्रहण या निमित्ताने लिहिल्या गेल्या व्यक्तिचित्रातून त्यांच्या
व्यक्तित्वाचा शोध घेणे शक्य झाले.

सामाजिक क्षेत्रात विविध नात्यांनी फिरपरिचीत असणा-या डॉ. वरे,
डॉ. राधवेंद्रराव, इमलूल पाशा, दयानंद सरस्वती, डॉ. के. कर्वे, गो. कृ.
देवधर, शेठ जमनालाल कजाज, म. गो. रानडे, बालगंधर्व, नटसम्राट, काकासा-
हेब काळेकर, नटवर्य केवराव दाते, पु. रा. लेले, गणपतराव बोडस, दादा
धर्माधिकारी, श्री. अ. डांगे, वि. ती. गुर्जर, अमाकांत शेंडे, काका कालेलकर,

हिराबाई पेडणेकर, आदी मान्यवरांची समर्पक व्यक्तिचित्रे गं. त्र्य. माडखोलकर यांनी आपल्या "व्यक्तिरेखा" मधून दिली. या शिवाय "श्रद्धांजली" तून कोल्हटकर, गिरीश तांबे, केळकर, डाडीलकर, गोळवलकर, वि. रा. विदि, य. रा. माने श्री. रामदासपुनूदास आता अनेकांचा परिचय आपल्या शैलीने मांडला आहे.

काकाबाहेब गाडगीळ यांनी "कांही मोहरा कांही मोती" व "माझे समकालीन" या संग्रहातून अनुक्रमे राजकीय नेते व सहकारी मित्रांची व्यक्तिचित्रे आपल्या व्यक्तिगत संबंधातून चित्रित केली आहेत. अरविंद नाटके यांनी "संगोपन सप्तपत्नी" मधून इतिहासकारांचा परिचय दिला आहे. अ. ह. लिमये यांच्या "सहयाद्रीची शिखरे उड १ व २" मधून आणि दत्तो वामन पोतदार यांच्या "ओळख" मधून त्यांच्या परिचितांची सहृदयतेने लिहिलेली व्यक्तिचित्रे साकार झाली आहेत. वा. वा. फाटक यांनी मुंबई करांच्या परिचयातील पेपरवाला, ट्रेम कंडक्टर, भिकारी, सलूनवाला, आदी व्यक्ती आपल्या "मुंबईचे मानकरी" मधून हंकि रंगविल्या आहेत. माधवराव बागल्यांनी समाजातील अन्यायाची चित्रे आपल्या प्रभावी शैलीने जिव्हाल्याने रंगविली तर माधवराव गोगल यांची "क्षणचित्रे" वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतात.

व्यक्तिचित्रांमध्ये व्यंकटेश माडगूळकरांच्या "माणसेली माणस" ला अनन्यसाधारण असे स्थान आहे. दैन्य, दारिद्र्यामुळे घरफोडीच्या मार्गाने जाऊन माणसातून उठलेला शिवा माळी, बक-यावाणी पालापाचोळा खाऊन जगणारा धर्मा रामोशी, "जन्मभर असच दळिद्री राहून अमी मत्तणवटाला जायचं" असे उद्गार काढून देवाला जाब विचारणारा रामा मैलकुली, बायकोचा बदपैलीपणा नजरेला येताच जीव देण्याचा प्रयत्न करणारा रघु कारकून, अधिका-याने शिष्या दिल्यावर त्यावर पायताण उक्लणारा सटवा महार,

मास्तर गाव सोडून निघाल्यावर गळ्यात पडून रडणारा झेल्या, तालेवार
 ब्राम्हण बन्याझापू, मुलाण्याचा बकस, तांबोळ्याची बाला इत्यादी
 विविधता अतनारी जीवंत व रसरशीत व्यक्तिचित्रे आपल्या मनाची पकड
 घेतात. "पांढ-यावर काळे", "गोष्टी घराकडल्या," कांगाल्ये पांगल्ये,
 आदी संग्रहातून त्यांची शब्दचित्रे साकारली आहेत. माडगूकरांच्या व्यक्ती
 या वेड्यापाड्यातील असून उपेक्षित समाजीतील आहेत. पु. ल. देशपांडे यांनी
 आपल्या हास्य व्यंग प्रधान भाषा शैलीतून कलाकार, समाजसेवक, शिक्षक, परीट
 बेकार युवक, अशी विविध स्तरांतील व्यक्तिचित्रे "व्यक्ती आणि वल्ली",
 "गणगोत", "गुण गाईन आवडी" आदी संग्रहातून वाचकांपुढे ठेविली आहेत.

मराठी वाङ्मयात लोकप्रिय होत चाललेल्या या दालनात अनेक
 मान्यवरांनी आपल्या साहित्यकृतींनी मोलाची भर घातली आहे. यामध्ये
 रविंद्र पिणे, पु. भा. भास्ते, चिं. त्रय. खानोलकर, वसंत शामराव देसाई, मधुकर
 केचे, म. श्री. दिक्षित, प्रभाकर पाध्ये, अज्ञात देवदत्त टिळक, विद्याधर पुंडलीक
 उधदव शेळके, कृ. द. दिक्षित, वसुंधरा पटवर्धन, सुलभा पाणंदीकर आदिंनी आपल्या
 इतर साहित्यकृतींच्या बरोबरच विविध स्तरातील व्यक्तिचित्रांचे लेखन केलेले अत्र
 आहे. दा. न. शिखरे, जयवंत दळवी यांनी मुलवती घेऊन व्यक्तिचित्रे रेखाटण्याचा
 प्रयोग केला केला आहे. मान्यवर व्यक्तींच्या गौरवाप्रित्यर्थ प्रकाशित होणा-या
 गौरव ग्रंथातून संबंधीत व्यक्तींच्या आठवणी, परिचय, ललितपूर्ण भाषेत मांडलेला
 दिसतो. तर स्मृतीग्रंथा तारख्या ग्रंथातून आप्तपरिवाराने वाहिलेली शब्द-
 चित्रात्मक पुढपांजळी दिसून येते. एक वाङ्मय प्रकार म्हणून झालेली शब्दचित्रांच्या

लेखनाची आतापर्यंतची वाटचाल स्थूल मानाने मांडलेली आहे.

रघुवीर सामंत व ज्या कालखंडामध्ये आपले लेखन करीत होते. तो काल-
खंडामध्ये आपले लेखन करीत होते. तो कालखंडाच्या आगेमागे इतर अनेक लेखक
शब्दचित्रांचे लेखन करीत होते असे दिसते. सन १९२० ते ५० सालापर्यंत दिवेकर,
कोल्हटकर, घाटे, अत्रे, देशपांडे, तळवळकर इत्यादी लेखक आपल्या वेगळ्या
दंगानी शब्दचित्र रेखाटताना दिसतात. त्या पुढील ही कालखंडात अनेक लेखक
शब्दचित्र लिहिताना दिसतात. परंतु या लेखकांच्या कालखंडाच्या अगोदर
"कुमार" रघुवीर सामंत यांनी आपली शब्दचित्रे लिहिलेली असे होते. कदाचित
शब्दचित्रांची वाट मळून ठेवण्याचे कार्य रघुवीर सामंतांनी केले असे म्हणावे लागते.
पुढील अनेक लेखक, साहित्यिक क्षेत्रा बरोबरच इतर अनेक क्षेत्रात काम करीत होते.
सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. राजकीय उलाढाल
चालू होती. वाचक वर्ग मोठ्या प्रमाणात तयार झाला होता. त्यामुळे लेखकांच्या
अनुभूतीच्या कक्षा विस्तारल्या होत्या. समाजातील विविध स्तर शिक्षित होऊन
जागृत झालेले होते. परस्परांच्या जवळ येत होते. विचारवंतांचे चिंतन व्यापक
स्वस्माचे होत होते. आणि त्यामुळे वरील सर्व लेखकांनी विविध स्तर आपल्या
लेखनाचे विषय केलेले दिसतात. त्यांच्या समोर सामाजिक हालचाली दिसत
होत्या. अनायतेच विविध व्यवसायातील माणसे त्यांच्यासमोर आली. त्यांचे
व्यक्तीविशेष प्रतिभेने जाणले. सहवासात आलेल्या व्यक्तींचे अंतरबाह्य निरीक्षण
करता आले. त्यांच्या गुण दोषांचे दिग्दर्शन या लेखकांना होत होते. वरील कांही
लेखक ग्राम जीवनाशी संबंधीत होत तेव्हा ग्रामीण जीवनातील विविध स्तरातील
लोकांच्या जीवन संघर्षांचे चित्र त्यांनी जवळून पाहिले. आणि त्यामुळे त्या

व्यक्तिचित्रात वैविध्य आणि नाविण्या आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. वरील साहित्यिकविचारवंतांनी सामाजिक स्तराकडे आस्थेने पाहून त्यांच्याशी भावनात्मक रैक्य साधल्याचे दिसते. लेखकाचा लोक संपर्क लोकांच्या जीवनातील संघर्ष त्यांच्या मनातील भाव-भावनांचा कल्लोळ हे परकाया आणि परचित प्रवेश करून जाणून घ्यावा लागतो. तहच साहित्यिकांच्या साहित्य कृतीमध्ये जीवंतपणा आणि वैविधा येत असते.

रघुवीर सामंतानंतरच्या पिढीतील लेखकांनी व्यक्तिचित्रांची निर्मिती केली. त्याला समाज प्रबोधन आणि समाज जागृती ही कारणीभूत झाली. परंतु ज्या कालखंडात राजकीय जागृती शिवाय सामाजिक किंवा जातीय जागृतीवर अधिक भर दिला जात नव्हता. तर कालखंडात रघुवीर सामंतांच्या प्रतिभेने उच्चवर्णीयापासून तळागाळापर्यंत वेध घेतला हे रघुवीर सामंतांच्या दृष्टेपणाचे द्योतक आहे.